

An Analysis of the Economic Challenges of Islamic Resistance and Its Qur'anic Solutions

Sayyid Hossein Shafi'ee Darabi¹

Farzaneh Sobhani Chegeni²

Received: 30/07/2020

Accepted: 22/02/2022

Abstract

The existing facts in the society show that the phenomenon of Islamic resistance, like other social phenomena, faces various challenges. Through examining the destructive effects of each of these challenges, it was found that the economic challenge is one of the most important and dangerous. Undoubtedly, neglecting any of these challenges and failing to deal with them will cause the foundation of the Islamic resistance to collapse. The present paper, which has been compiled by an analytical-descriptive method, while classifying the mentioned challenges in three sections - individual, social and policy-making- tries to use Qur'anic solutions to solve them. The findings of this study suggest that the Holy Qur'an has dealt with economic challenges related to economic resistance through providing appropriate solutions, such as strengthening the cognitive dimension of individuals, modifying the value propositions of the individual evaluation system, providing desirable behavioral frameworks, highlighting individual and social effects of adverse economic behaviors and recommending policy orientations commensurate with the intended results.

Keywords

Analysis of economic challenges, resistance economics, Islamic resistance, economic policy-making.

1. Associate Professor, Faculty Member of Al-Mustafa International University and Director of Al-Zahra University Department of Interpretation of the Qur'an. Qom. Iran. shafiedarabi@chmail.ir.

2. PhD student and researcher of Al-Zahra University, Qom. Iran (Corresponding author). m.f_sobhani@yahoo.com.

* Shafi'ee Darabi, S. H., & Sobhani Chegeni, F. (1400 AP). An Analysis of the economic challenges of the Islamic resistance and its Qur'anic solutions. *Journal of Qur'anic Sciences Studies*, 3(9), pp. 169-188. Doi: 10.22081/jqss.2022.58159.1068.

تحليل التحديات الاقتصادية للمقاومة الإسلامية والحلول القرآنية لمجابهتها

السيد حسين شفيعي دارابي^١ فرزانه سبحاني چگني^٢

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٠ / ٠٧ / ٣١ تاريخ القبول: ٢٠٢٢ / ٠٢ / ٢٢

الملخص

تشير حقائق الواقع المعاش في المجتمع إلى مجابهة ظاهرة (المقاومة الإسلامية) - كما هو الحال مع سائر الظواهر الاجتماعية - للعديد من التحديات المختلفة. وقد ثبت من التحقيق في الآثار المخربة لكل واحد من هذه التحديات أنّ التحدي الاقتصادي هو من أهمها وأخطرها. ولا شك أنّ الغفلة عن كل واحد من هذه التحديات والتقصير والتهاون في مقاومته يؤدي إلى انهدام أساس المقاومة الإسلامية. والمقال الحالي الذي تمّ تدوينه بالأسلوب التحليلي الوصفي يسعى من خلال تصنيفه للتحديات المذكورة ضمن ثلاثة أقسام - الفردية والاجتماعية والسياسية - إلى العمل على اكتشاف الحلول القرآنية الكفيلة بمجابهة هذه التحديات. تشير نتائج البحث إلى أنّ القرآن الكريم قد أشار إلى الحلول المناسبة الكفيلة بمجابهة التحديات الاقتصادية التي تجابه ساحة المقاومة الإسلامية، ومنها تقوية البعد المعرفي لأفراد المجتمع، وإصلاح معايير القيم في منظومة التقييم الفردي، وبيان الأطر السلوكية المطلوبة، وتركيز الأضواء على الآثار الفردية والاجتماعية للسلوكيات الاقتصادية الخاطئة، والتوصية بوضع السياسات المناسبة والمنسجمة مع النتائج المطلوبة.

المفردات المفتاحية

تحليل التحديات الاقتصادية، الاقتصاد المقاوم، المقاومة الإسلامية، التخطيط الاقتصادي.

١. أستاذ مساعد، وعضو الهيئة العلمية في جامعة المصطفى العالمية، ومدير قسم التفسير بجامعة الزهراء عليها السلام.
قم. إيران.
shafiedarabi@chmail.ir

٢. طالبة دكتوراه وباحثة في جامعة الزهراء عليها السلام. قم. إيران.
m.f_sobhani@yahoo.com

* شفيعي دارابي، السيد حسين؛ سبحاني چگني، فرزانه. (١٤٤٣). تحليل التحديات الاقتصادية للمقاومة الإسلامية والحلول القرآنية لمجابهتها. مجلة دراسات في العلوم القرآنية (فصلية علمية - محكمة)،
٣ (٩)، صص ١٦٩ - ١٨٨.

واکاوی چالش‌های اقتصادی مقاومت اسلامی و راهکارهای قرآنی آن!

فرزانه سبحانی چگنی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۳

سیدحسین شفیعی دارابی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۰۹

چکیده

واقعیات موجود در جامعه حاکی از این است که پدیده «مقاومت اسلامی» همانند دیگر پدیده‌های اجتماعی، با چالش‌های متنوعی مواجه است؛ با بررسی آثار مخرب هریک از این چالش‌ها مشخص گردید که چالش اقتصادی، یکی از مهم‌ترین و خطرناک‌ترین آنها محسوب می‌شود. بی‌تردید، غفلت از هریک از این چالش‌ها و کوتاهی در مقابله با آنها، موجب فروریختن شالوده مقاومت اسلامی خواهد شد. نوشتار حاضر که با روش تحلیلی - توصیفی تدوین یافته، ضمن دسته‌بندی چالش‌های گفته شده در سه بخش فردی، اجتماعی و سیاست‌گذاری، می‌کوشد از راهکارهای قرآنی در جهت رفع آنها بهره‌گیری. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد قرآن کریم با ارائه راهکارهایی متناسب، از قبیل تقویت بُعد شناختی افراد، اصلاح گزاره‌های ارزشی دستگاه ارزیابی فردی، ارائه چارچوب‌های رفتاری مطلوب، برجسته‌سازی آثار فردی و اجتماعی رفتارهای نامطلوب اقتصادی و توصیه به جهت‌گیری‌های سیاستی متناسب با نتایج هدف‌گذاری شده، به مقابله با چالش‌های اقتصادی مربوط به عرضه مقاومت اقتصادی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها

واکاوی چالش‌های اقتصادی، اقتصاد مقاومتی، مقاومت اسلامی، سیاست‌گذاری اقتصادی.

۱. دانشیار، عضو هیات علمی جامعه المصطفی العالمیه و مدیر گروه تفسیر جامعه الزهراء علیها السلام، قم، ایران.
shafiedarabi@chmail.ir

۲. دانشجوی دکترا و پژوهشگر جامعه الزهراء علیها السلام، قم، ایران (نویسنده مسئول).
m.f_sobhani@yahoo.com

* شفیعی دارابی، سیدحسین؛ سبحانی چگنی، فرزانه. (۱۴۰۰). واکاوی چالش‌های اقتصادی مقاومت اسلامی و راهکارهای قرآنی آن. فصلنامه علمی - ترویجی مطالعات علوم قرآن، ۳(۹)، صص ۱۶۹-۱۸۸.

Doi:10.22081/jqss 2022.58159.1068

مقدمه

قرآن کریم به عنوان متقن ترین و کامل ترین کتاب آسمانی در بردارنده سعادت دنیوی و اخروی انسان است. مقاومت اقتصادی که به طور مستقیم در رسیدن انسان به سعادت و عبودیت و بندگی مؤثر بوده، از جمله مباحث مهمی است که قرآن کریم تأکید فراوانی بر آن دارد؛ از آنجا که از گذشته تا کنون مقاومت اقتصادی با چالش‌های گوناگونی مواجه بوده و به طور حتم عدم مقابله با آنها سبب فروریختن شالوده مقاومت اسلامی خواهد شد، در این پژوهش ضمن تبیین مفهوم مقاومت و مقاومت اقتصادی از نظر گاه قرآن، به تحلیل و بررسی چالش‌های اقتصادی مربوط به حوزه مقاومت اسلامی از جمله چالش‌های فردی، اجتماعی و سیاست‌گذاری در حیطه اهداف و ارائه راهکارهای قرآنی متناسب با این چالش‌ها پرداخته می‌شود.

البته با مراجعات گسترده نویسنده درباره بحث مورد نظر، مشخص گردید تا کنون پایان‌نامه یا مقاله‌ای که به تفصیل به این بحث پرداخته باشد، نگاشته نشده و تنها در ضمن برخی مقالات اشارات مختصری به این موضوع شده است.

۱. مفهوم لغوی «مقاومت» و جلوه‌های آن در قرآن

واژه مقاومت از ریشه «قوم» نقیض جلوس و قعود است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۴۹۶) که در معانی مختلفی از جمله نگهداری، پایداری، ایستادگی (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۲۳۳) اراده، راست شدن (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۳)، اعتدال، ثبات، استمرار و مداومت (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۵، ص ۲۰۱۷) به کار رفته است؛ ولی از آنجا که در مقابل واژه قعود به معنای نشستن و دست روی دست گذاشتن به کار رفته، معنای اصلی آن به پاداشتن و به‌فعلیت رساندن مادی یا معنوی است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۳۷۹). همچنین نظر به اینکه مقاومت بر وزن مفاعله است، به معنای با کسی با هم برخاستن، یا با هم از جا بلندشدن خواهد بود. از معنای لغوی مقاومت چنین برمی‌آید که هر نوع ایستادگی و پایداری در برابر عوامل برهم‌زننده تعادل و توازن را شامل می‌شود.

به نظر می‌رسد در بررسی مفهوم قرآنی «مقاومت» بیش از تأکید بر واژه‌شناسی آن،

باید به دنبال یافتن یک خط فکری و فرهنگی بود که در بستر واژگانی همچون «استقامت» (احقاف، ۱۳)، «قیام لله» (سبأ، ۴۶)، «صبر» (اعراف، ۱۲۶)، «ثبات قدم» (بقره، ۲۵۰)، «جهاد» (حج، ۷۸) و... تجلی یافته است. این خط فکری با توجه به زمینه‌ای که امر مقاومت در آن مطرح شده متفاوت است و از قیام به حق توحید در عبودیت گرفته تا ثبات بر ربوبیت حق در همه شئون زندگی، محافظت بر توحید در همه امور باطنی و ظاهری و قیام به وظایف دینی را شامل می‌شود (طباطبایی ۱۴۱۷ق، ج ۱۰، صص ۴۷-۴۸)؛ بنابراین در فرهنگ قرآنی، مقاومت چیزی جز حرکت فکری و عملی مستمر و باثبات در تمام شئون زندگی در راستای تحقق اهداف عالی الهی نیست.

۲. مقاومت اقتصادی از دیدگاه قرآن

اندیشمندان عرصه اقتصاد هر یک با نگاه به یکی از ابعاد مقاومت اقتصادی، تعریفی را برای آن ارائه داده‌اند. برخی معتقدند رشد اقتصادی و کاهش آسیب‌پذیری آن با وجود فشارهای بیرونی از مؤلفه‌های اصلی تعریف مقاومت اقتصادی است (سیف، ۱۳۹۱، ص ۸). از نظر برخی دیگر کیفیت تعامل و ارتباط اقتصادی با کشورهای خارجی بر پایه یک الگوی اسلامی باید در تعریف لحاظ شود (معلمی، ۱۳۹۱، ص ۴). عده‌ای نیز آن را یک رویکرد راهبردی کلان و بلندمدت براساس آموزه‌های اسلام و واقعیت‌های داخلی و بین‌المللی تفسیر می‌کنند (عیسوی، ۱۳۹۱، ص ۳۷)؛ اما به نظر می‌رسد محدود کردن این مفهوم هنگام بروز فشارهای خارجی، رویکرد کاملی نیست و باید براساس مفهوم قرآنی آن، چالش‌های اقتصادی فردی و اجتماعی را نیز در کنار تنش‌های اقتصادی بین‌المللی در نظر گرفت. این جامعیت رویکرد مقاومت اقتصادی قرآنی، علاوه بر ایمن‌سازی جامعه در برابر فشارهای اقتصادی بیرونی، انسان‌ساز است و مصونیت اقتصادی حاصل را از طریق ارتقای ابعاد وجودی انسان‌ها و تنظیم مناسبات اقتصادی جمعی و حتی جهت‌دهی سیاست‌گذاری‌های مرتبط در مسیر حرکت به سمت قرب الهی را فراهم می‌کند. با انجام تبعی مناسب، این نتیجه به دست آمد که خط سیر این فرهنگ قرآنی از تکامل فردی آغاز شده است و تا ساخت روابط اقتصادی جمعی سازنده و

سیاست‌گذاری‌های حاکمیتی اثربخش به نحوی ادامه می‌یابد که برای چالش‌های متعدد درونی و بیرونی راهکارهای متناسبی ارائه می‌دهد.

۳. چالش‌های اقتصادی مقاومت اسلامی و راهکارهای قرآنی آن

وجود چالش‌های متعدد و متنوع در مسیر زندگی انسانی، سبب شده است که مفهوم مقاومت اسلامی در ادبیات قرآنی دامنه وسیعی داشته باشد. این مفهوم قرآنی گاه به صورت مستقیم از آیات قرآن فهمیده می‌شود، مانند «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»؛ به یقین کسانی که [از عمق قلب] گفتند: پروردگار ما تنها خدا است، سپس [بر طبق آن] استقامت داشتند، [در عالم آخرت] نه ترسی بر آنها است و نه اندوهی خواهند داشت» (احقاف، ۱۳)؛ و گاه باید در پی کشف آن به چالش‌ها و راهکارهای متعددی که قرآن کریم به مناسبت‌های مختلف به آنها اشاره کرده، رجوع کرد. در این بین یکی از ابعاد عمومی پرچالشی که در فرهنگ قرآنی برجسته‌سازی بیشتری شده است، رفتارهای فردی و جمعی ناسالم اقتصادی است. این چالش‌های اقتصادی تا جایی اهمیت دارد که قرآن کریم در مواردی، علت نابودی برخی جوامع شکل گرفته در گذشته را عدم توجه به آنها عنوان کرده است (ر.ک: شعرا، ۱۷۶-۱۸۹). براساس یک بررسی اجمالی در آیات قرآن این چالش‌ها و راهکارهای توصیه‌شده قرآنی را می‌توان در سه بخش فردی، اجتماعی و سیاست‌گذاری دسته‌بندی کرد:

۱-۳. چالش‌های فردی و راهکارهای قرآنی آن

انسان‌ها دارای امور سرشتی و فطری متنوعی هستند که از بدو تولد ظهور و بروز ندارد: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»؛ و خداوند شما را از شکم مادرانتان بیرون آورد، درحالی که چیزی نمی‌دانستید و برای شما گوش و نیروی شنوایی و دیدگان و نیروهای بینایی و دلهایی [که حواس بدن را استخدام کند] قرار داد. باشد که شکر کنید» (نحل، ۷۸)، بلکه قوا و استعدادهای نهادی و نهانی‌اند که با گذشت زمان به تدریج قابلیت شکوفاشدن را

دارند. برخی از این ویژگی‌ها بین انسان و دیگر موجودات مشترک‌اند؛ اما ظرفیت‌هایی وجود دارد که تنها به انسان اختصاص دارد (رجبی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۵). فرهنگ قرآنی مقاومت علاوه بر تأکید بر وجود چالش‌های متعدد در مسیر ارتقا، راهکارهای برون‌رفت از این معضلات احتمالی را گوشزد می‌کند. به صورت خلاصه می‌توان چالش‌های فردی موجود در حوزه اقتصاد و راهکارهای قرآنی آن را در سه بخش شناختی، ارزشی و رفتاری دسته‌بندی کرد:

۳-۱-۱. چالش‌های شناختی (ادراکی)

قرآن کریم ضمن دعوت انسان‌ها به افزایش شناخت این جهان و پدیده‌های موجود در آن (یونس، ۱۰۱)، برخی شناخت‌های نادرست انسان‌ها در زمینه‌های مختلف از جمله در حوزه اقتصاد همچون عدم تناسب میان افزایش جمعیت و محدودیت‌های مواد غذایی (نمازی، ۱۳۸۷، ص ۶۰)، اصل کمیابی منابع (Scarcity) در اقتصاد متعارف (چ. موریس، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۵)، ایده مادی‌گرایی و تکیه بر زیربنابودن ابزار مادی تولید (مارکس، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۶۹۱)، مبنای فلسفی دئیسم (Deism) یا خداشناسی طبیعی در شکل‌گیری ایده عدم مداخله خداوند متعال در نظام تشریح (ژید و ریست، ۱۳۴۷، ص ۹) را گوشزد می‌کند و به اصلاح آنها می‌پردازد. از قبیل:

- تکیه بر باور به رزاق‌بودن خدای متعال (هود، ۶) و نکوهش ترس از فقر با تأکید بر امید به رزاقیت خداوند متعال (اسراء، ۳۱)؛
- تأکید بر فراوانی منابع تولید (ابراہیم، ۳۴)؛ البته مقصود این نیست که منابع طبیعی مورد نیاز بشر از وفور بسیار همچون هوا و آب برخوردارند و به‌طور رایگان و آماده در طبیعت یافت می‌شوند، بلکه مقصود این است که این منابع تکافوی نیازهای بشر را می‌کنند و در مواردی نیز بیش از نیازهای شناخته‌شده بشرند و در صورتی که نیاز انسان‌ها باز هم افزایش یابد، این منابع با استفاده از اندیشه‌ها و ابتکارات بشر، باز هم پاسخگوی نیازهای روزافزون هستند و بشر از ناحیه طبیعت، دچار کمبود و قحطی نخواهد شد، مگر اینکه اقدام مناسب را در استفاده از این

- منابع انجام ندهد یا جمعی از انسان‌ها این منابع را در انحصار خود بگیرند و دیگران را از آن محروم سازند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۱، ص ۱۵۸)؛
- برجسته‌سازی نقش خداوند متعال در فراهم آوردن عوامل تولید (سجده، ۲۷) و گسترش عوامل افزایش یا کاهش روزی از عوامل مادی صرف به عوامل معنوی همچون ایمان و تقوا (اعراف، ۹۶)، شکرگزاری (ابراهیم، ۷)، استغفار (هود، ۳)، انفاق (بقره، ۲۶۱)، قرض (حدید، ۱۱)، کفران نعمت (نحل، ۱۱۲) و...؛
 - یادآوری ملکیت حقیقی خداوند متعال نسبت به اموال و اعمال این مالکیت از طریق نظام تشریح (نور، ۳۳).

۳-۱-۲. چالش‌های ارزشی

در علم اقتصاد متعارف، عقلانیت (Rationality Axioms) به عنوان یک پیش فرض اساسی برای رفتار عاملان اقتصادی در نظر گرفته می‌شود. بر پایه این پیش فرض ترجیحات افراد، کامل (Completeness Axiom) و انتقالی (Transitivity Axiom) است و آنها چیزی را انتخاب می‌کنند که برایشان بیشترین ترجیح را داشته باشد؛ اما این مسئله را که در عمل چه چیزی برای انسان‌ها رجحان دارد، باید در عقاید آنها جستجو کرد (هاسن و مک‌فرسون، ۱۳۸۶، ص ۷۰). بر پایه این نظریه دستگاه ارزش گذاری افراد با توجه به برخی مفروضات عقیدتی، ارزش‌هایی را مانند اصالت سودمندی مادی گرایانه (Utilitarianism) انتخاب می‌کند و آنها را به مثابه معیار انتخاب خود در رفتارهای اقتصادی به کار می‌گیرد. قرآن کریم با رویکرد تصحیح این دستگاه ارزش گذاری، گزاره‌های معیار ارزیابی صحیح را در اختیار مکلفان قرار می‌دهد. در ادامه به برخی از آنها اشاره خواهد شد:

- تشویق به برقراری تعادل در ترجیح لذت‌های دنیوی و اخروی (بقره، ۲۰۱؛ کهف، ۴۶) و سامان دادن نظام ارزش‌شناختی افراد با طبیعی جلوه دادن علاقه به مال و ثروت در زندگی دنیوی (آل عمران، ۱۴)، بدون ایجاد شیفتگی (فجر، ۲۰) و برجسته‌سازی ایده رجحان لذت‌های معنوی و اخروی (اعلی، ۱۶-۱۷)؛

- گسترش دامنه مفاهیم نفع و ضرر از مادی صرف به منافع اخروی (نحل، ۳۰) در محاسبات هزینه-فایده فردی؛
- معیار ارزش نبودن فقر و غنا در ارزش‌گذاری‌های فردی (سبأ، ۳۷)؛ با تکیه بر این حقیقت که عدم توزیع ثروت برابر در بین مردم به سبب برخی مصالح به صورت تکوینی است (شوری، ۱۲)؛
- تغییر نگاه انسان‌ها به مال و ثروت از هدف مطلق بودن به وسیله کسب قرب الهی؛ به عبارتی از نگاه ارزشی و اخلاقی قرآن، حبّ به مال دنیا و هدف قراردادن آن سرچشمه اکثر مفسدات فردی و اجتماعی انسان‌ها است (فجر، ۵؛ منافقون، ۹؛ علق، ۶؛ قلم، ۱۰-۱۴؛ اسراء، ۱۶)؛ اما در صورتی که جهت‌گیری ارزشی انسان به مال و ثروت عوض شود (نحل، ۱۱۴؛ جمعه، ۱۰) و آن را وسیله‌ای لازم و ضروری برای رسیدن به هدف‌های مقدس و مشروع قرار دهد (بقره، ۲۱۵)، از نظر قرآن ارزشمند است و به نفع حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها خواهد بود (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۹، صص ۷۴-۸۱).

۳-۱-۳. چالش‌های رفتاری

برآیند افکار و تمایلات افراد در میدان عمل و رفتار بروز و ظهور پیدا می‌کند. از طرفی انسان به‌عنوان یک کششگر اقتصادی به دلیل وجود فشارهای درونی و بیرونی متعدد، در معرض چالش‌های اقتصادی مختلفی همچون عدم ضابطه‌مندی در مبادلات اقتصادی، گسترش مبادلات ربوی، تولید کالاهای اقتصادی مضرّ، اسراف در بهره‌برداری از منابع طبیعی و... قرار دارد و برای برون‌رفت از آنها نیازمند وجود معیارهای است که در زمان انتخاب، سعادت مادی و معنوی او را تضمین کند. قرآن کریم پس از اصلاح مبانی شناختی و ارزشی رفتارهای اقتصادی انسان، چارچوب‌های صحیح رفتارهای اقتصادی در حوزه تولید، توزیع و مصرف را یادآوری می‌کند و برای آنها شاخص‌های متعددی قرار می‌دهد:

- تصرف در اموال دیگران باید از طریق مبادلات مشروع توأم با رضایت طرفین صورت گیرد (نساء، ۲۹)؛

- افزایش درآمد از طریق معاملات ربوی ممنوع است (آل عمران، ۱۳)؛
- تولید کالاهای نامشروع همچون مشروب با وجود سود اقتصادی ممنوعیت دارد (بقره، ۲۱۹)؛
- ممنوعیت اسراف و تبذیر منابع طبیعی در مسیر تولید، توزیع (انعام، ۱۴۱؛ فرقان، ۶۷) و مصرف (اعراف، ۳۱)؛
- حلال بودن و طیب بودن دو شرط ضروری در تصرف روزی خداوند متعال است (نحل، ۱۱۴)؛
- در هزینه‌های اقتصادی، معیار میانه‌روی است و باید از هرگونه افراط و تفریط پرهیز گردد (فرقان، ۶۷)؛
- از کسب درآمد از طریق پرداخت رشوه اجتناب گردد (بقره، ۱۸۸)؛
- اموال ضعیفانی را که در دست شما است، به نحو کامل به آنها برگردانید (نساء، ۲ و ۲۴).

۲-۳. چالش‌های اجتماعی و راهکارهای قرآنی

رفتارهای انسان‌ها به‌عنوان موجوداتی اجتماعی گاه دارای آثاری است که شاید نتوان آن آثار را به‌عنوان نتایج مستقیم رفتارهای فردی برای تک‌تک انسان‌ها در نظر گرفت، بلکه این آثار را باید به‌صورت مجموعی لحاظ کرد؛ برای مثال فرض کنید ترکیب جمعیتی یک کشور به نفع مسلمانان است. حال اگر به هر دلیل نرخ رشد جمعیت در بین مسلمانان منفی شود و برعکس در بین مسیحیان آن کشور افزایشی رخ دهد، با گذشت زمان این ترکیب جمعیتی تغییر می‌یابد و در بسیاری از مناسبات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن جامعه اثرگذار خواهد بود؛ به عبارتی هرچند رفتار تک‌تک مسلمانان آن کشور در پدیده فرزندآوری مسئله‌ای فردی است؛ اما کاهش اقتدار سیاسی مسلمانان در این جامعه وضعیتی است که از آثار کاهش نرخ رشد جمعیت است؛ بنابراین می‌توان وضعیت‌های فضیلت‌مند و رذیلت‌بار متعددی را در نظر گرفت که نه حاصل رفتارهای فردی، بلکه حاصل رفتارهای جمعی افراد جامعه خواهد بود؛ به همین دلیل گاه جهت‌گیری قرآن کریم در ارائه چارچوب رفتاری صحیح اقتصادی، تنبّه به

برخی آثار اجتماعی است که در نگاه اول برای رفتارهای فردی قابل تصور نیست؛ اما در صورت عدم توجه، چالش‌های فراوانی برای جامعه به وجود خواهد آورد؛ برای نمونه می‌توان توزیع نامناسب ثروت‌های جامعه و مدیریت ناکارآمد این ثروت‌ها را به‌عنوان اصلی‌ترین چالش‌های اقتصادی جامعه اسلامی دانست که قرآن کریم با اشاره به برخی آثار عدم توجه به آنها، راهکارهای مقابله‌ای خود را بیان می‌کند:

- عدم مصرف اموال در راه خدا موجب نابودی اجتماعی خواهد شد (بقره، ۱۹۵)؛ این چالش عمومیت دارد (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۵۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۱۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۱۷۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۶)؛ چراکه امکان دارد جامعه بر اثر عدم مصرف اموال در راه تقویت بنیه دفاعی، از دشمنان خارجی شکست بخورد و از هم متلاشی شود و هم اینکه تجمع ثروت در یک قطب اجتماع و محروم‌بودن قطب دیگر از آن موجب شورش اجتماعی و نابودی ساختارهای جمعی شود (رجایی، ۱۳۸۲، ص ۲۳۶).
- مال و ثروت مایه قوام زندگی اجتماعی است (نساء، ۵)؛ پس باید مدیریت آن بر عهده کسانی که قدرت حفظ آن را دارند، قرار گیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۱۷۰)؛ یعنی در اسلام مالکیت خصوصی به‌عنوان یکی از اشکال ملکیت پذیرفته شده است؛ اما این امر برخلاف مکتب اقتصادی سرمایه‌داری به هیچ‌وجه مطلق نیست و انواع تصرف در اموال مشروط به رعایت حقوق متعددی است که در سراسر فقه به آنها اشاره شده است. به نظر می‌رسد نخ تسیب در تشریح این مقررات، این حقیقت است که اموال به همه افراد جامعه تعلق داشته و باید به نحوی در جریان باشد که همگی از مزایای آن بهره‌مند گردند؛ در غیر این صورت فروپاشی اجتماعی پدید خواهد آمد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶، ص ۲۸۵)؛
- برخلاف دیدگاه اقتصاد متعارف که رشد اقتصادی را به مثابه توسعه اقتصادی و به معنای هدف اصلی اقتصاد معرفی می‌کنند (گیلیس و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۳۴)، از نظر فرهنگ اقتصادی قرآن رشد اقتصادی بدون ارتقای فضایل اخلاقی و معنویات به طغیان و سرکشی منجر خواهد شد (شوری، ۲۷)؛ به همین دلیل قرآن کریم مفهوم

جامع «حیات طیبه» را به عنوان هدف حرکت جمعی انسان‌ها معرفی کرده است (نحل، ۹۷). در معنای «حیات طیبه» تفسیرهای گوناگون همچون روزی حلال، قناعت، راضی شدن به نصیب، رزق روزانه، عبادت همراه با روزی حلال و... ارائه شده است؛ اما به نظر می‌رسد این مفهوم قرآنی اعم از همه این معانی است (رجایی، ۱۳۸۲، ص ۵۰). با این توضیح می‌توان رشد اقتصادی را تنها به عنوان یکی از مؤلفه‌های حیات طیبه قرآنی دانست.

۳-۳. چالش‌های سیاست‌گذاری و راهکارهای قرآنی آن

در قرآن کریم افزون بر طرح و بیان دو نوع از چالش‌های اقتصادی یادشده و راهکارهای مربوطه، شاهد طرح نوع سوم از چالش‌ها و راهکارهای اصلاحی آن نیز هستیم و آن چالش‌های اقتصادی است. این نوع چالش بر اثر سیاست‌های اقتصادی مختلفی ایجاد می‌شود که دولت‌ها و دیگر نهادهای تصمیم‌ساز رسمی و غیررسمی همچون قوه مقننه، بانک مرکزی، اتاق‌های صنایع و بازرگانی و... اجرا می‌کنند. در دنیای واقعی اقتصاد، این نهادهای سیاست‌گذار با استفاده از مجموعه‌ای از ابزارهای سیاستی همچون قیمت، تبلیغات، قانونگذاری و... رفتارهای افراد و حتی جامعه را به گونه‌ای جهت‌دهی می‌کنند که نتایج هدف‌گذاری شده مطلوبشان محقق شود؛ مثلاً فرض کنید نیروی کار یک جامعه به هر دلیلی اشتیاق زیادی برای اشتغال در یک بازار خاص را دارند. نتیجه این امر به افزایش عرضه نیروی کار در این بازار خاص و کاهش عرضه نیروی کار در دیگر بازارها منجر خواهد شد. اکنون اگر دولت برای کاهش عرضه نیروی کار در این بازار و افزایش آن در دیگر بازارها، از طریق اعمال یک سیاست قیمتی، اقدام به وضع مالیات تصاعدی بر دستمزد شاغلان در این بازار خاص کند، نتیجه این سیاست جابه‌جایی عرضه نیروی کار این بازار خاص به دیگر بازارها است. سازوکار اثرگذاری این سیاست بر نیروی کار متقاضی این بازار از طریق تغییر در ترجیحات ذهنی افراد بین مطلوبیت حاصل از درآمد و مطلوبیت حاصل از فراغت است؛ به این صورت که وقتی شخص، فراغت خود را به بازار کار می‌برد و قصد دارد آن را

در مقابل یک دستمزد معین به فروش برساند، اگر دولت با اخذ مالیات تصاعدی بر دستمزد سبب شود که هر مقدار این شخص ساعت‌های فراغت بیشتری را به بازار عرضه کند، مجبور شود به قیمت کمتری آن را به فروش برساند، این امر باعث می‌شود این فرد عرضه نیروی کار خود را در این بازار خاص کاهش دهد و به دنبال دیگر بازارها با بازده بیشتر برود. این تحلیل حاکی از آن است که این سیاست با اثرگذاری در نظریه ارزش اثباتی مورد قبول این اشخاص، رفتار آنها را برای حداکثری ساختن مطلوبیتشان از عرضه زمان فراغت به گونه‌ای تغییر داده است که کاهش عرضه نیروی کار در دیگر بازارهای اقتصادی نیز رفع گردد.

از طرفی این سیاست‌گذاری‌ها در چارچوب اصولی ارائه می‌شوند که مؤلفه‌های متعددی در شکل‌گیری آنها نقش داشته است. در نتیجه این اصول حاکم بر سیاست‌گذاری‌ها هستند و در جهت‌گیری سیاست‌ها نقش بنیادینی ایفا می‌کنند. رویکرد قرآن کریم در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی را عمدتاً باید در دو بخش فرهنگ‌سازی اقتصادی و اصول کلی حاکم بر سیاست‌گذاری‌های اقتصادی بررسی کرد:

۳-۳-۱. فرهنگ‌سازی اقتصادی به‌مثابه ابزار اجرای سیاست‌ها

در رویکرد متعارف اقتصاد، سیاست‌های اقتصادی اغلب از طریق اعمال سیاست‌های مالی و پولی متعدد اجرایی می‌شود. همان‌طور که اشاره شد در این رویکرد با تغییر رجحان‌های ذهنی افراد از طریق ابزارهای قیمتی متناسب، رفتار اقتصادی افراد محور سیاست‌گذاری به سمت نتایج مطلوب هدف‌گذاری شده، جهت‌دهی می‌شود؛ برای نمونه اقتصاددانان فمینیست معتقدند سیاست‌های اقتصادی باید به گونه‌ای هدف‌گذاری شوند که ملاحظات مربوط به محبت، مسئولیت و معامله به مثل نیز در آنها لحاظ شود (فولبر، ۱۳۸۸، ص ۲۸۹)؛ به عبارت دیگر باید در هدف‌نهایی سیاست‌های اقتصادی، ارتقای زنان و فعالیت‌های مراقبتی آنها نیز لحاظ شود (Dolfsma & Hella, 1996). پیشنهاد سیاستی این دیدگاه این است که باید با نرخ به‌شدت تصاعدی، از درآمد افراد مالیات گرفت تا در نتیجه آنها وقت کمتری را به کار اختصاص دهند و زمان زیادتری به فعالیت‌های

مربوط به خانواده تخصیص دهند (فولبر، ۱۳۸۸، ص ۳۰۷).

برخلاف دیدگاه متعارف اقتصادی، قرآن کریم تغییر رفتارهای اقتصادی افراد به سمت اهداف مطلوب را از طریق ارتقای ابعاد وجودی آنها دنبال می‌کند؛ به عبارتی قرآن کریم به جای تغییر در محاسبات دستگاه ارزش‌گذاری ذهنی افراد و تغییر در رجحان‌های ذهنی آنها، به دنبال تغییر در ارزش‌های این دستگاه‌های محاسباتی است. نتیجه این رویکرد فرهنگ‌سازانه اقتصادی، رشد متوازن، هماهنگ و همیشگی فرد و جامعه در جهت دستیابی به نتایج مثبت فردی و اجتماعی هدف‌گذاری شده است. در ادامه به یک نمونه از این رویکرد اشاره می‌شود:

• یکی از سیاست‌های اقتصادی اسلام برای بازتوزیع ثروت‌های مادی جامعه از طریق سیاست «تکافل عمومی» است. طبق این سیاست، اموال به صورت اختیاری در بین گروه‌های کمتر برخوردار با کمترین هزینه توزیع خواهد شد (بقره، ۲۵۴). مبنای چنین سیاستی این حقیقت است که فقرا در اموال اغنیا شریک‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۵۰) و حقی (ذاریات، ۱۹؛ معارج، ۲۴-۲۵) دارند؛ بنابراین افراد وظیفه‌دارند تا این حق را تنها به صاحب حق بازگردانند. به همین علت در آیات و روایات متعددی به ویژگی‌ها و خصوصیات صاحبان این حقوق (بقره، ۲۱۵؛ بقره، ۲۷۳) و مالی (بقره، ۲۶۷) که به آنها تعلق دارد و شیوه پرداخت آن و کارهایی که نباید در هنگام پرداخت انجام داد (بقره، ۲۶۲) اشاره شده است. در برخی موارد که طبق فقه اسلامی به‌عنوان انفاقات واجب تلقی می‌شود، به بیان ویژگی‌های کلی اکتفا نشده، بلکه به خصوصیات جزئی اموال و صاحبان آنها نیز اشاره شده است، تا جایی که گاهی حتی فرد بدون پرداخت این حقوق اجازه هیچ‌گونه تصرفی در باقیمانده اموال خود را نخواهد داشت؛ چراکه طبق این رویکرد حقوق دیگران از این اموال هنوز جدا نشده است (الموسوی الخمینی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، کتاب الخمس).

• از طرفی این پرداخت‌ها تنها باید برای رضای خدا انجام گیرد (بقره، ۲۷۲) و در صورتی که تمام این شرایط رعایت گردد، نتیجه چنین رفتاری برای او دستیابی به صفت اخلاقی «جود» و دوری از رذیله‌ای به نام «بخل» خواهد بود و این نتیجه

به رستگاری و دستیابی به پاداش الهی چنین فردی ختم خواهد شد (تغابن، ۱۶).

- بنابراین قرآن کریم با تغییر ارزش ذهنی افراد جامعه از نفع‌طلبی و خودگرایی به خداگرایی و دیگرگرایی از طریق تأکید بر دستیابی به فضیلت جود و انجام انفاق با نیت تقرب الهی، سیاست‌های توزیع مجدد ثروت را در جامعه پیگیری می‌کند (بقره، ۲۶۵). در مواردی نیز همچون انفاقات واجب مانند خمس، زکات و کفارات، این فرهنگ‌سازی اقتصادی و تغییر ارزش‌های ذهنی را با تغییر در محاسباتی ذهنی افراد همراه کرده است؛ مثلاً در اسلام برای نگهداری پول طلا و نقره نصاب‌هایی تعیین شده است که در صورت تحقق هریک از آنها، باید مقدار معینی از آن به‌عنوان زکات پرداخت گردد (الموسوی الخمینی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۲۲). تعیین این نوع زکات بر پول رایج طلا و نقره همچون نوعی مالیات تصاعدی بر نگهداری پول عمل می‌کند و سبب می‌شود افراد به جای راکد گذاشتن پول، آن را در جریان اقتصادی وارد کنند.

۳-۲-۳. اصول حاکم بر سیاست‌گذاری‌های اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم

«اصل» در لغت به شیء زیرین هر چیزی گفته می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۷)؛ اما در اصطلاح کاربردهای متعددی دارد. گاهی از «اصل» مسائل بنیادی و عناصر اساسی یک علم خاص مراد است، مانند اصول علم اخلاق، اصول علم اقتصاد و... گاهی نیز به‌مثابه یک معیار ارجاعی کاربرد دارد، مانند اصل صحت در فقه و حقوق (Alpa, 1994). کاربرد دیگر اصل به مبادی تصدیقی علوم که شامل «اصول متعارفه» (Axiom و «اصول موضوعه» (Postulate است، برمی‌گردد. در این کاربرد اصل در واقع مترادف مبانی لحاظ شده است. اصول هشت‌گانه یا رئوس ثمانیه علوم که مواردی از قبیل تاریخچه، بنیانگذار، هدف، روش تحقیق و... را دربرمی‌گیرد نیز از دیگر کاربردهای مفهوم اصل به شمار می‌رود. از همه این موارد مهم‌تر، اصل به قواعد انتزاعی کلی حاکم بر یک علم خاص اطلاق می‌شود (Alpa, 1994)؛ مثلاً در علوم تربیتی قواعدی مانند «رعایت تدریج»، «رعایت توان‌متری» و «رعایت تفاوت‌ها فردی» مجموعه‌ای از

قواعد کلی حاکم بر تربیت است که باید روش‌های تربیتی با توجه به این اصول اعمال گردد. به نظر می‌رسد اصول حاکم بر سیاست‌گذاری‌های اقتصادی نیز از سنخ همین کاربرد اخیر باشد و در نتیجه باید به دنبال قواعد انتزاعی کلی حاکم بر سیاست‌هایی باشیم که برای رسیدن به برخی اهداف لحاظ می‌شود؛ بنابراین می‌توان اصول حاکم بر سیاست‌ها را گزاره‌هایی کیفی دانست که همچون شبکه‌ای از کانال‌های هم‌جهت، چارچوب سیاست‌ها را برای دستیابی به اهداف مد نظر علامت‌گذاری می‌کنند. به عبارتی اصول کیفیت و چگونگی سیاست‌ها (اعرافی، ۱۳۹۵، ص ۳) را در جهت‌گیری‌ها مشخص می‌کنند.

با رویکرد اقتصادی می‌توان از برخی آیات قرآن کریم، بعضی اصول پیش‌روی را استخراج کرد:

- پول به‌عنوان واسطه در مبادلات نباید از جریان گردش اقتصادی مفید خارج شود (توبه، ۳۴)؛ به همین جهت باید از سیاست‌هایی که به تشدید تجمع نقدینگی در برخی فعالیت‌های مضر اقتصادی همچون سفته‌بازی، بورس‌بازی، قمار و... منجر می‌شود، اجتناب گردد.

- سیاست‌های اقتصادی باید به گونه‌ای باشد که تداول ثروت به اغنیا اختصاص نداشته باشد (حشر، ۷)؛ البته عدم چرخش اموال در دست ثروتمندان به این معنا نیست که ثروت از گروهی گرفته و به گروه دیگر داده شود، بلکه منظور آن است که سیاست‌گذاری‌ها و مقررات اقتصادی درباره به‌دست آوردن ثروت به گونه‌ای طراحی شود که از ابتدا توزیع ثروت در جامعه موجب فاصله طبقاتی فاحش نگردد.

- سیاست‌گذاری توزیعی عمومی از طریق ایجاد تنوع در روش‌های بازتوزیع ثروت در جامعه همچون زکات (بقره، ۴۳)، خمس (انفال، ۴۱)، قرض (بقره، ۲۴۵)، انفاق‌های مستحب (بقره، ۳)، وقف، کفارات (مائده، ۸۹) و... صورت گیرد. این مشارکت عمومی در توزیع علاوه بر کاهش هزینه‌های توزیع نسبت به مواردی که دولت رأساً اقدام می‌کند، کارایی بیشتری دارد و انحرافات احتمالی در تخصیص به

جهت مشارکت عمومی در شناسایی جامعه هدف، کاهش چشمگیری خواهد داشت، به خصوص اینکه طبق آیات قرآن اولویت در این گونه پرداخت‌ها با خویشاوندانی است (بقره، ۲۱۵) که به جهت ارتباطات فامیلی تشخیص احتیاج یا عدم احتیاج آنها با سهولت انجام می‌گیرد.

• سیاست‌های اقتصادی نباید به آثار زیانبار زیست‌محیطی منجر شود. توضیح اینکه از دیدگاه قرآن تمام موجودات این نظام هستی ملک خداوند متعالند (آل عمران، ۱۰۹) و به اندازه سعه وجودی‌شان قابلیت دستیابی به مراتبی از کمال را دارا هستند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۹۰)؛ بنابراین تنها با اذن الهی و در محدوده این اذن انسان مجاز به تصرف در آنها است. همچنین مسئولیت اخلاقی انسان در برابر این بخش از موجودات برحسب فضیلت امانتداری (احزاب، ۷۲) و جانشینی (بقره، ۳۰) او در زمین و نیز به موجب قاعده تلازم میان حق و تکلیف، در قبال حق تصرف و بهره‌برداری از دیگر مخلوقات است؛ حقی که خداوند متعال به انسان به صورت مشروط عنایت فرموده است. بر همین اساس انسان باید براساس ضوابط و به مقداری که برای بقا، رشد و کمال حقیقی خود ضرورت دارد، در دیگر موجودات تصرف نماید و از هرگونه اسراف، تبذیر، تخریب و افساد به شدت خودداری کند (فتحعلی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۹-۱۱۱). سیاست‌های اقتصادی نیز از این قاعده مستثنا نیست و باید جهت‌گیری‌های آنها به نحوی باشد که آثار اجرای یک سیاست اقتصادی به محیط‌زیست آسیب نرساند، بلکه براساس دیدگاه قرآن کریم به آبادانی بیشتر آن منجر شود (هود، ۶۱).

• سیاست‌های اقتصادی باید مکمل دیگر سیاست‌های اجتماعی شود. با اندکی جستجو در آیات قرآن می‌توان فهمید که قرآن کریم در موارد متعددی سیاست‌های اقتصادی را به‌منظور تقویت سیاست‌های امنیتی جامعه جهت‌دهی کرده است؛ مثلاً با معرفی امنیت به‌عنوان یک کالای عمومی، همگان را در جهت تأمین هزینه‌های جهاد به‌عنوان سیاست تأمین امنیت، تشویق نموده و آنها را مشارکت داده است (توبه، ۲۰).

نتیجه گیری

برخلاف دیدگاه‌های رایج که نوعاً بروز چالش‌های اقتصادی در حوزه مقاومت اسلامی را از زاویه تنش‌های اقتصادی بین‌المللی ارزیابی کرده‌اند، فرهنگ مقاومت قرآنی، نقطه شروع این چالش‌ها را از باورها و ارزش‌های فردی آغاز می‌کند و تا معضلات اجتماعی و حتی سیاست‌گذاری‌های اقتصادی امتداد می‌دهد. هرچند این چالش‌ها در بستر زمان و تغییرات مداوم زندگی انسانی شکل‌های متنوعی به خود گرفته است، اما تطبیق راهکارهای قرآنی در حل مصادیق جدید این چالش‌ها نیز راهگشا است.

در مجموع از بررسی جمع‌چشمگیری از آیات قرآن کریم می‌توان چالش‌های اقتصادی پیش‌روی انسان‌ها را در سه بخش فردی، اجتماعی و سیاست‌گذاری دسته‌بندی کرد. تنوع چالش‌های فردی در این بررسی حاکی از آن است که در فرهنگ مقاومت قرآنی تقویت بُعد شناختی انسان‌ها و اصلاح گزاره‌های ارزشی دستگاه ارزیابی فردی، اولین گام در اصلاح چالش‌های اقتصادی پیش‌رو است؛ اما از آنجا که عدم توجه به چارچوب‌های صحیح رفتاری در حوزه روابط اقتصادی آثار منفی فردی و اجتماعی فراگیرتری خواهد داشت، این آثار و ارائه چارچوب‌های رفتاری مطلوب دومین راهکاری است که فرهنگ قرآنی مقاومت بر روی آن تکیه کرده است. با این همه چالشی‌ترین معضل اقتصادی جوامع عدم توجه به آثار اجتماعی برخی رفتارهای اقتصادی و سیاست‌گذاری‌هایی است که جهت‌گیری‌های تمام‌افراد و حتی نهادهای اقتصادی آن جامعه را معین می‌کند. فرهنگ مقاومت قرآنی علاوه بر تنبیه به این آثار نامطلوب اجتماعی، با ارائه جهت‌گیری‌های متناسب با سعادت مادی و معنوی انسان‌ها، شیوه اجرای سیاست‌های پیشنهادی را برای تغییر رفتار افراد از روش تغییر در محاسبات دستگاه ارزش‌گذاری افراد به روش تغییر در ارزش‌های دستگاه ارزیابی افراد ارتقا می‌دهد و به این نحو، تغییر دائمی و مستمر در رفتارهای افراد را به سمت جهت‌گیری‌های مطلوب اقتصادی تضمین می‌کند.

فهرست منابع

✽ قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). معجم مقایس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرّم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (چاپ سوم). بیروت: دار صادر.
۳. اعرافی، علیرضا. (۱۳۹۵). جزوه درسی اصول و روش‌های فقه تربیتی، تاریخ ۱۹/۰۸/۱۳۹۵، جلسه ۸، قم: مرکز اسناد مؤسسه اشراق و عرفان.
۴. جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۱). مبانی اقتصاد اسلامی. قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
۵. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق). الصحاح. بیروت: دارالعلم للملایین.
۶. چ. موریس، ا. فیلیپ. (۱۳۸۴). تحلیل اقتصادی نظریه و کاربرد اقتصاد خرد (مترجم: اکبر کمیجانی، چاپ نهم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۸. رجایی، سیدمحمد کاظم. (۱۳۸۲). معجم موضوعی آیات اقتصادی قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۹. رجبی، محمود. (۱۳۸۰). انسان‌شناسی (چاپ چهارم). قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۱۰. ژید، شارل؛ شارل ریست. (۱۳۴۷). تاریخ عقاید اقتصادی (مترجم: کریم سنجابی). تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.
۱۱. سیف، اله مراد. (۱۳۹۱). الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران (مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری. آفاق امنیت، (۱۶)، صص ۵-۲۲.
۱۲. طباطبایی، سیدمحمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ پنجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (چاپ سوم). تهران: انتشارات ناصر خسرو.

۱۴. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵. عیسوی، محمود. (۱۳۹۱). مبانی نظری اقتصاد مقاومتی. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
۱۶. فتحعلی، محمود. (۱۳۹۰). نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام با تأکید بر آرای استاد مصباح یزدی. معرفت اخلاقی، (۳)، صص ۹۷-۱۲۲.
۱۷. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). کتاب العین (چاپ دوم). قم: نشر هجرت.
۱۸. فولبر، نانسی. (۱۳۸۸). قلب نامرئی. (مترجم: حسن گلریز). تهران: نشر نی.
۱۹. گیلیس، مالکوم؛ اچ پرکینز، دوایت؛ رومر، مایکل و اسنودگراس، دانلد آر. (۱۳۷۹). اقتصاد توسعه (مترجم: غلامرضا آزاد (ارمکی)). تهران: نشر نی.
۲۰. مارکس، کارل. (۱۳۵۲). سرمایه (مترجم: ایرج اسکندری، مصحح: عزیزالله علیزاده). تهران: انتشارات حزب توده ایران.
۲۱. مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۴). نقد و بررسی مکاتب اخلاقی (محقق و نگارش: احمد حسین شریفی). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲۲. مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ق). التحقیق فی کلمات القرآن (چاپ سوم). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۳. معلمی، مهدی. (۱۳۹۱). مفهوم و اصول اقتصاد مقاومتی در آموزه‌های اقتصادی اسلامی. اولین همایش ملی اقتصاد مقاومتی، مشهد: دانشگاه پیام نور خراسان رضوی.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. الموسوی الخمینی، السید روح الله. (۱۴۰۹ق). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۲۶. نمازی، سید حسین. (۱۳۸۷). نظام‌های اقتصادی (چاپ پنجم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۷. هاسمن. دی. ام؛ ام. اس. مک فرسون. (۱۳۸۶). تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق (مترجمان: یدالله دادگر و همکاران، چاپ اول). تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

28. Dolfsma, Wilfred; Hoppe Hella. (1996). *The challenges of feminist Economics*, Freiburger FrauenStudien.
29. Alpa, Guido. (1994). *General Principles of Law, Annual Survey of International & Comparative Law: Vol. 1: Is. 1, Article 2*

References

* The Holy Qur'an

1. A group of authors. (1371 AP). *Fundamentals of Islamic Economics*. Qom: Office of Cooperation between the seminary and the university. [In Persian]
2. Arafi, A. R. (1395 AP). *Textbook of Principles and Methods of Educational Jurisprudence*, Session 8, Qom: Documentation Center of the Institute of Eshraq and Erfan. [In Persian]
3. Dolfsma, W., & Hoppe, H. (1996). *The challenges of feminist Economics*, Freiburger FrauenStudien.
4. Farahidi, K. (1410 AH). *Kitab Al-Ain*. (2nd ed.). Qom: Hijrat Publications. [In Arabic]
5. Fath Ali, M. (1390 AP). The theory of environmental ethics of Islam with emphasis on the views of Professor Mesbah Yazdi. *Moral Knowledge*, (3), pp. 97-122. [In Persian]
6. Fulber, N. (1388 AP). *Invisible Heart*. (Golriz, H, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
7. Gillis, M., & H. Perkins, D., & Roemer, M., & Snowgrad, D. R. (1379 AP). *Development Economics*. (Azad Armaki, Q. R. Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
8. Guido, A. (1994). General Principles of Law, *Annual Survey of International & Comparative Law*: Vol. 1: Is. 1, Article 2.
9. Hasman. D. M., & McPherson, M. S. (1386 AP). *Economic Analysis and Philosophy of Ethics*. (Dadgar, Y. et al., Trans.). (1st ed.). Tehran: Institute for Research and Development of Humanities. [In Persian]
10. Hor Ameli, M. (1409 AH). *Wasa'il al-Shia*. Qom: AlulBayt Institute. [In Arabic]
11. Ibn Faris, A. (1404 AH). *Mujam Maqa'ees al-Luqah*. Qom: Maktab al-A'alam al-Islami. [In Arabic]

12. Ibn Manzoor, M. (1414 AH). *Lisan al-Arab*. (3rd ed.). Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
13. Isavi, M. (1391 AP). *Theoretical foundations of resistance economics*. Tehran: Allameh Tabatabaei University. [In Persian]
14. Jade, C., & Rest, C. (1347 AP). *History of Economic Beliefs*. (Sanjabi, K, Trans.). Tehran: Economic Research Institute. [In Persian]
15. Johari, I. (1376 AH). *Al-Sahah*. Beirut: Dar Al-Ilm le al-Mala'een. [In Arabic]
16. Makarem Shirazi, N. et al. (1374 AP). *Tafsir Nemouneh*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Persian]
17. Marx, C. (1352 AP). *Capital*. (Eskandari, I, Trans.). (Alizadeh, A, Ed.). Tehran: Tudeh Party of Iran Publications. [In Persian]
18. Mesbah Yazdi, M. T. (1384 AP). *Critique of ethical schools*. (Sharifi, A. H, Ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
19. Mo'alemi, M. (1391 AP). *The concept and principles of resistance economics in Islamic economic teachings*. The First National Conference on Resistance Economics, Mashhad: Payame Noor University of Khorasan Razavi. [In Persian]
20. Morris, A. P. (1384 AP). *Economic Analysis Theory and Application of Microeconomics* (Komijani, A, Trans.). (9th ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
21. Musawi Khomeini, S. R. (1409 AH). *Tahrir al-Wasilah*. Qom: Dar Al-Ilm Press Institute. [In Arabic]
22. Mustafavi, H. (1430 AH). *Al-Tahqiq fi Kalamat al-Qur'an*. (3rd ed.). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah. [In Arabic]
23. Namazi, S. H. (1387 AP). *Economic Systems*. (5th ed.). Tehran: Enteshar Co. [In Persian]
24. Rajabi, M. (1380 AP). *Anthropology*. (4th ed.). Qom: Imam Khomeini Educational & Research Institute Publications. [In Persian]

25. Rajaei, S. M. K. (1382 AP). *Thematic Dictionary of Economic Verses of the Quran*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
26. Seif, A. (1391 AP). The proposed model of resistance economy of the Islamic Republic of Iran. (based on the view of the Supreme Leader of Iran. *Afagh Amniyat*, (16), pp. 5- 22. [In Persian]
27. Tabarsi, F. (1372 AP). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. (3rd ed.). Tehran: Naser Khosrow Publications. [In Persian]
28. Tabatabaei, S. M. H. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. (5th ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
29. Tusi, M. (n.d.). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya al-Toras al-Arabi.

